

ЗА МАТЕЙ ГРАМАТИК И ГОВОРИМИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ПРЕЗ XVI ВЕК¹

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA
Buġarska Akademia Nauk

ON MATTHEW THE GRAMMARIAN AND THE 16TH CENTURY SPOKEN BULGARIAN LANGUAGE. The paper examines some peculiarities of Matthew the Grammarian's language. The famous representative of the Sofia Literary School from the 16th century is the author of an unique work – The Life of St. Nicolas the New of Sofia. The author proposes lexical-semantic classifications of word groups. The basic aim of the paper is to prove that – contrary to popular opinions about Matthew's strong rhetoric character and distance from the spoken language – his hagiographic work contains visible signs of vernacular language. In addition, the final passage with the miracle of the saint, which has not been included in the most popular new Bulgarian version, is reproduced in original and translation together with commentaries about one rare appellation of disease.

Keywords: Sofia Literary School, Matthew the Grammarian, historical lexicology.

Основна цел на езиковедската медиевистика в дигиталната ера е да се придобият нови и да се задълбочат известните знания за значимостта на българското ръкописно наследство от Средновековието чрез приложението на електронни и интерактивни средства за дългосрочно съхранение във времето. Важно направление е създаването на различни речници, чрез които се събира словното богатство на българите през вековете и се запазва най-важният белег на националната идентичност – езикът. Най-целесъобразно на настоящия етап е историческата лексика да се обработва в корпуси от бази и суббази данни с профилирани класификационни принципи и да се прилага модерен софтуер за обработката им. Чрез речниковите

¹ Изследването е финансирано от Българската академия на науките по програма за подпомагане на младите учени и докторантите в БАН – 2017 г. Изказвам благодарност на Програмата, в рамките на която участвам като научен консултант по проекта *Материалната и духовната култура на българина според лексиката на софийските книжовници от XVI в.*

сведения се моделира езиковата картина на света на българина в дадена епоха; в словния състав е кодиран неговият познавателен опит от отношенията му с природата, обществото, християнските духовни ценности. С особена представителност биха се отличили речникови данни с общи особености, като географско-ареална характеристика, авторство, жанр, културноисторически профил и т.н.

Петте оригинални творби на Софийската книжовна школа от XVI в. отговарят на тези критерии и са индикатор за състоянието на българския език от османския период. Това са: Житието и Службата на св. Георги Нови Софийски от поп Пейо; Житието на св. Николай Нови Софийски от Матей Граматик; Службата на Николай Нови Софийски от инок Андрей (чието авторство е доказано от Кожухаров 1985, 2004) и Похвалната беседа за софийските мъченици от неизвестен автор (Райкова 2010а). Последните три, формиращи цикъл за софийските новомъченици от XVI в., са запазени само в един оцелял ръкописен сборник от 1564 г., № 1521 в Църковно-историческия и архивен институт към Българската патриаршия в София (Христова – Караджова – Икономова 1982: 99; Темелски 2000: 119–120; Буюклиева 2008: 51–52; Цибранска-Костова – Билярски 2015). Лексиката им е сред най-слабо изследваните проблеми² на фона на активните интердисциплинарни проучвания в последните години върху София и Софийско, подпомогнати от общински конкурси за опазване на културно-историческото наследство, европейски и национални програми за регионално развитие.

Сред посочените пет творби Житието на св. Николай Нови Софийски (*нататък ЖНС*) се откроява със статута си на най-пространната агиографска творба в цялата средновековна българска литература (Милтенова 2009: 705–707). В ръкопис № 1521 то заема от л. 41а до л. 209а в състава на общо 288-те листа на кодекса и заедно със Службата за същия светец е изписано от ръката на кратовския калиграф поп Лазар в Кратово през 1564 г., както осведомява приписката веднага след края му на л. 209а. Големият обем е вероятната причина Житието да е известно повече с новобългарските си преводи и все още да няма съвременно наборно издание. Основни заслуги за проучването му има П. А. Сирку. По време на научната си обиколка из България в периода септември 1878 – септември 1879 г., по идея и с щедрата подкрепа на митрополит Мелетий Софийски руският изследовател се запознава с ръкопис ЦИАИ

2 Може само да се съжاليا, че едни от най-сериозните приноси към темата са останали непубликувани. Сред тях си позволявам да поставя на първо място дисертацията на С. Райчинов, която ползвам и цитирам (Райчинов 1983), както анонсирания, но неиздаден труд на А. Даскалова *Житие на Никола Софийски – български паметник от XVI в. Ново критическо издание на текста с уводна част и словоказател* (Даскалова 1993–1994: 289).

1521, по това време с местонахождение в съборната църква „Св. Крал“, и възлага на столичния учител Манол Лазаров да изготви препис на текстовете срещу заплащане. За своята находка П. Сирку разказва както в Увода на знаменития си труд от 1901 г., така и в личната си кореспонденция (Сирку 1901: 1–3; Николов – Герд 2012: 77, 191). До момента ЖНС е познато в оригиналния език от епохата единствено по неговото издание (Сирку 1901: 27–143). Кратък откъс е поместен в Ангелов – Генов 1922: 565–574. Финалът с чудесата на светеца е преведен от Ст. Станимиров в преразказан вариант (Станимиров 1931: 54–55), но отсъства дори от най-пълния до момента новобългарски превод, разпространяван и в интернет (СБЛ 1986: 308–376; www.pravoslavieto.com; www.slovo.bg). Една от задачите в настоящата статия ще бъде да се представи в оригинал и в превод фрагмент от тази последна част като илюстрация към поставения в заглавието проблем.

И така, с авторството на Матей Граматик се свързва разказът за Мъчението на общаря Николай (Никола) от Йоанина, Тесалия, пострадал в София за християнската вяра на 17 май 1555 г. Хипотезата, че Матей Граматик би могъл да е автор и на Похвалната беседа за софийските мъченици, засега остава недоказана. Самият автор е изпълнявал важен административен пост към Софийската митрополия. В наслова на творбата си той се назовава *дяк*, което насочва към канцеларската работа на писар или секретар, и *ламбадарий* – лицето, което носи ламбадата пред митрополита или патриарха по време на богослужение и е ръководител на десния църковен хор (Райчинов 1983: 99). Следователно Матей е светска личност с висок авторитет и обществено положение. Впрочем това се доказва от друго сведение в писмен източник. В Четвероевангелие от 1562 г., съхранявано в Църковно-историческия и архивен институт при Българската патриаршия под № 34, в бележката на преписвача на л. 335б – видния калиграф и художник Йоан Кратовски – Матей този път е наречен *господин* и *велик ламбадарий* на св. велика църква София Сардакийска и е посочен като негов поръчител. Евангелието е преписано и украсено в Кратово и не може да има съмнение в тесните връзки на софийския книжовник с кратовската общественост. Останалите моменти от биографията на Матей Граматик се възстановяват по косвените данни в Житието. Той е роден в София (вероятно между 1500–1505 г.), получил е образованието си в някое от софийските килийни училища и тук е живял. Написал е творбата за св. Николай Нови по поръка на софийския клир. Не е известно дали след като става свидетел на мъченичеството на своя агиографски герой през 1555 г., той остава до края на живота си да живее в София, но във всеки случай след 1564 г. за него няма повече никакви данни. Стилът *плетение словес* и исихастките тенденции, на които Матей Ламбадарий подражава, го представят като следовник на

Търновската книжовна школа, а множеството библейски цитати – за начетен в богословската материя човек. Изказвано е достоверното предположение, че Матей Граматик е посещавал Рилския манастир, ползвал е богатата му библиотека и че дори тук е написал самата творба (Райчинов 1982а, 1982б: 125, 1983: 126). Сведенията от първа ръка в ЖНС са причината в художествения му език да се проявяват едновременно двете тенденции: към възпроизвеждане на традицията и старите образци, методите на идеализация и хиперболизация, но едновременно с това тенденция към демократизация, към силно присъствие на житиеписаца, към богата историческа фактология и достоверност. Езикът на твореца отразява същата дихотомия и съдържа както старинни думи и изрази, познати още на класическите старобългарски паметници, така и диалектни или разговорни думи, които го свързват с говоримия български език от епохата и софийския ареал. Вторият лексикален пласт остава недооценен, тъй като преобладава мнението, че реторичните похвати са затъмнили смисъла. Изследователи от различно време обаче посочват, че авторът не е чужд на някои *по-нови неологизми, ковани думи и народни изрази* (мнение на Й. Иванов, цитирано по циклостилните му лекции у Райчинов 1983: 14) или че въпреки стремежа към архаизация той все пак *употребява отделни думи и изрази от народноразговорната реч* (Даскалова 1993–1994: 300; Даскалова 1996; още Райкова 2010 б). Формулирайки работната хипотеза, че в ЖНС са налице *лексикални маркери за говорима реч*, ще се опитаме тезисно да представим причините за това явление и да очертаем сферите на употреба чрез условна типологическа характеристика и класификационни групи. Изследването не може да има претенцията за изчерпателност по типове лексеми и честотността им, докато не бъдат установени конкретният обем и характер на този лексикален сегмент чрез пълно лексикографиране на ЖНС. При разработването на този изследователски аспект следва да се има предвид следното:

1. Разговорното начало проличава най-ясно в лексиката с битов характер и лексиката на традиционната материална култура поради това, че тя не е закрепостена към строго богослужебната сфера. Веднага трябва да се направи уговорката, че агиографията предполага присъствието на редица предметно-битови реалии, защото светецът се подвизава в определено пространство и време и преди да стане *гражданин на небесния Йерусалим*, има своето земно битие. Една от причините Супрасълският сборник от X в. да съдържа най-голям процент хапакси от всички останали класически старобългарски паметници, наред със Синайския евхологий, е не само най-големият му обем, но и агиографските наративи в него. Затова идеята, че този тип лексика е типична само за нисшите жанрове на средновековната литература, би била дълбоко погрешна. При това примерите не могат да бъдат хомогенни и от едно

семантично поле, а напротив – те са разнообразни и покриват различни сфери на човешкия живот. Един бъдещ електронен лексикален архив от ЖНС би могъл да включва данни от основни тематични и лексико-семантични речникови групи: човекът и околната географска среда; човекът и/ в обществото; човекът и неговият бит (предметно-битовата лексика); човекът и неговите ценности (абстрактната лексика според християнската духовна парадигма). Ексерпцията би могла да се основава на теорията на лексико-семантичните и тематичните речникови групи и/ или концептуално-семантичната класификация на езиковите единици като културни знаци (*realia*), чрез които се попълват профилираните бази данни от речника на един език в определен период. Конкретни методи биха били компютърната обработка на лексиката, методите на компонентния и дистрибутивен анализ, словообразователният и семантичният анализ, статистическите методи.

2. Извличането на лексикални бази данни за материалната и духовната култура на българина от османския период въз основа на пет източника с ясен обем и хронология предполага приложението на оперативния термин *лексикален маркер* в търсенето на системни интертекстови връзки между петте източника. Повторението на определени лексеми в различни творби би било аргумент в доказването на атрибуция (това се отнася до Похвалната беседа с все още анонимен статут), но също така би очертавало Речника на софийските книжовници като междинно явление между Старобългарския речник, съвременния български език и съвременния софийски говор за установяване на приемствеността и промяната, устойчивите и подвижните речникови тенденции, фактите за интелектуализация и демократизация на речниковия състав.

3. Заслужава да се отбележи обстоятелството, че липсата на развита текстологична традиция на ЖНС е предимство при извличането на лексикални данни. Обикновено преписите на една творба изискват предварителна археографска и текстологична работа за установяване на промените спрямо архетипния текст. Докато Житието на св. Георги Нови Софийски има повече от 10 известни южнославянски преписа, ЖНС съществува само в един. Днес науката познава правописа на поп Лазар в този препис, но не и този на Матей Граматик, макар доминиращият ресавизъм в Софийско да е бил най-вероятно норма и за софийския ламбадарий (Даскалова 1993–1994; Велчева 2010). Преписът се отличава също така със запазване на архаични за периода на XVI в. граматични категории в именната и в глаголната система, които принадлежат на перото на автора. Няма никакви основания да се допусне, че поп Лазар е редактирал лексикалния състав на Житието, а това означава, че то отразява автентичните идиолектни особености на автора, формирани като комплексна система и пресечна точка между високия книжовен стил на агиографския жанр и живата

българска реч. Примери и за двете явления дава още П. Сирку на с. 41–71 в своя труд, където са цитирани над 200 лексеми от различни части на сборник ЦИАИ 1521. Не бива да се забравя също, че ЖНС очевидно е било предназначено за слушане и индивидуален прочит. Поради датата на култово почитане на св. Николай (17 май) то е включено в майския минеен дял на православния мартириум към вече съществуващи текстове за комеморизация на същата дата. В текста авторът неведнъж се обръща към своя адресат – както към клира, свещеното събрание на духовните му братя в Христа, така и към обикновените вярващи, към така наречените самовидци (свидетели) на мъченическия подвиг. За тази цел житийната фабула е трябвало да бъде ясна и разбираема, така както и посланията към сплотената верско-религиозна общност на православните.

Примерни класификационни групи за разговорна лексика в ЖНС с отделни представители биха могли да бъдат:

1. МАТЕРИАЛНИ И ПРЕДМЕТНО-БИТОВИ РЕАЛИИ В СУБСТАНТИВНА ЛЕКСИКА:

а) *названия за храни и напитки*. Николай е измамен от турците, като е опит с мъстъ ‘сладко вино от пресен, непрекипял гроздов сок; шира’. Лексемата е позната още на Супрасълския сборник и остава жива в западните български диалекти (СтБР 1, 1999: 879; БЕР 4, 2012: 431);

б) *названия за облекло*. В тази подгрупа заслужава да се коментира названието на един културен атрибут – така нареченото покривало малло ѿ багрениѣ свити соуце еже вълми любляше стѣ носити, другаде покривальце (Сирку 1901: 139). Двете лексеми в атрибутивно съчетание покривальце ‘було, покров; покривало за глава; както множество други значения от първичния признак *нещо за покриване* – ‘чаршаф, черга, одеало’ и багреньма свита ‘червена тъкан, плат, шаяк; връхна дреха от вълнен плат’ (БЕР, 5, 2012: 494–485; 559) са довели до превода *малка шапка от червена коприна; фесче* (СБЛ 1986: 374, 622) и *червен фес* (Станимиров 1931: 50). Безспорната реалия от епохата е тясно свързана със споровете какъв е произходът на Николай – българин, албанец, влах цинцарин, но също така е културен знак за традиционното облекло на житийния герой. Турската лексема с персийски произход *fes* ‘тип шапка с форма на пресечен конус и червен цвят’ е неподходяща за превод, тъй като фесът става символ на религиозно-културна принадлежност в по-късни времена. Употребата на неутрална полисемантична лексема от славянския и българския речник покривальце свидетелства за съзнателен избор на житиеписеца, който по този начин описва реалия, типична за произхода

и родното място на героя, след като толкова е обичал да я носи. Главно покритие, подобно на тип тюрбан или шапка, е носено още в предосмански времена в гръцките земи и Кипър (както кечето сред албанците). Лексемата *свита*, често асоциирана поради фонетична близост със свила ‘коприна’, е разпространена в Софийско, ако се съди по църковноюрдическите текстове от XV–XVI в., и означава вълнен плат, тънък шаяк, но задължително свързан с вълната, а не с коприната (Цибранска-Костова 2011: 99);

в) *занаяти*. В подгрупата заслужава да се спомене занаятът *оусмошьвьчьство* ‘производство на кожи и готови изделия чрез съшиването на обработени кожи’. Към изследвания занаят в ЖНС се отнасят четири композити: *оусмошьвьчьство*, *оусмошьвьчьскъ*, *оусмотворьць* и словоупотребата *оусмышіющаго*, сочена за композитно сегашно деятелно причастие от глагола *оусмъшити*, *оусмошити* (Райкова 2010а: 75), но тук е по-вероятно да става въпрос за две отделни лексеми – *оусмъ* и *шити* – и поради това да няма обичайната съединителна гласна *о*. Занаятът *обуцарство* е престижен и по традиция от старата българска книжнина е наречен с общия термин *хъждожьство*, както и с *хъйтросъложение*. За иноверците занаятчий със същата професия, които завиждат и искат да се научат на майсторство от усмотвореца Никола, се казва *съхоудожни емоу вѣахоу* (ЦИАИ 1521, 98а). Лексемите са от арсенала на обиходната реч и по данни на ДА в Института за български език днес имат диалектни наследници: *усмари* ‘майстори на фини кожи; които щавят кожи’ (същото у Геров 5, 1978: 454); *аргасаните* кожи се зоват още и *усмени* кожи, като *усмени* дисаги, *усмени* цървули в Търновско, *осмари* в Тетевенско, а към това следва да се добави особено важният пример от с. Бръложница, Софийско, *осмени опънци*, който подкрепя непрекъснатото присъствие на *оусмъ*, *оусъмъ*, *оусъма* ‘кожа; обработена кожа’ в ареала (Цибранска-Костова 2016);

г) *вътрешни елементи на сгради*. В тази група пример е лексемата *окъньце*: *вѣжѣни же никѣлае извъноуѣрь ѡкънѣца иже въ тѣмници соуѣщаго. поклѣнаше се къ нимъ; вѣше вѣ ѡкънѣць ѡ малъ зѣло. іако едѣва стѣмоу егѣ ѡвѣрѣзоу назирати се* (Сырку 1901: 120). *Окъно* ‘прозорец’ и *окъньце* ‘малко прозорче’ не са засвидетелствани в корпуса на класическите старобългарски паметници. В българската историческа традиция те се заменят от *прозоръ* и последвалото деривационно и семантично развитие на базата на мотивиращия признак *гледка*, *изглед* до оформянето на съвременното значение на думата *прозорец* (приспособен отвор в стена на сграда за придобиване на изглед), но и до днес в българските диалекти е налице *окно* ‘тесен прозорец, вход, улей’ (ДА). Употребата на словообразователен вариант в м. род *окъньць* със същото контекстово значение ‘малък отвор, прозорче на тъмничен затвор’ е много ценно свидетелство от ЖНС за разволя на една лексема с конкретно значение, която неоснователно попада

в списъците с *набедени* русизми в различни изследвания по историческа лексикология. В оригинална българска творба от XVI в. тя е сред живите говорни явления;

д) *обща административни сгради и опорни точки на градското пространство*. Предвид факта, че словесното описание на София в ЖНС е един от най-разпознаваемите творчески елементи в творбата и личен принос на Матей Граматик в конструирането на йеротопията на Балканите, това семантично поле заслужава специално внимание. Наред с множество конкретни данни за географски реалии и за сакралната топография на някогашния Сардикийски град книжовникът използва с висока честота номинанти за административната градска среда. Мъчението на героя протича във и сред: *съдище* ‘съд, съдилище’; *позорище* ‘място, на което се струпват много хора с определена цел; широко обществено пространство’; *тръжище* ‘пазар, пазарище, тържище’, включително в онима до мяста меднаго зовама *тръжища*, т.е. местността Медно тържище, където се е намирала църквата *Възнесение Господне* и покрай която минава мъченикът на път за лобното си място; *тръжнище* ‘място за състезания, пирове и увеселения’ (сравни *тризна* ‘награда’ в СтБР 2, 2009: 960), използвано в значение на арена, публично пространство, преносно мястото за мъчения, *мъчничьское тризнице* (Сырку 1901: 135; СБЛ 1986: 273); *тъмница* ‘тъмница, тъмничен затвор’, *оузъище* ‘затвор’ и др. Колокативната единица *людьскъи пѣть* е устойчиво съчетание в текста (Сырку 1901: 103), с което се означава широка градска улица, калка от гр. *δεμοσία ὁδός* или само субстантивизирано *δεμοσία*. Градоустройствен принцип на големите балкански градове по модела на Константинопол са били централното място и основното комуникационно значение на главната улица. В случая по нея минава шествието с обречения на смърт Никола.

2. ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ.

Вътрешнокласификационни признаци в този лексикален сегмент също могат да бъдат прилагани, но предвид по-слабото познаване на историческата фразеология той може да бъде подреден по азбучен или друг общ признак. За да докажем релевантността на фразеологията към темата, тук ще се спрем на неотбелязания до момента фразеологизъм *ѿ младѣи ноктеи*: *ѿ ѿ прѣкрасное млáдѣи ноктеи възраста*; *ѿ младѣи ноктеи бѣхоу* възвръщаема же и творима (Сырку 1901: 33). Той е преведен с *от крехка възраст*, *от прекрасната си младост*, *от най-крехка младост* (СБЛ 1986: 312; Станимиров 1931: 4). Фразеологичното съчетание напомня за днешния диалектен израз *от меки нокти*, *нокте*, с който се означава най-ранната, детската възраст на човека (ДА; Нанова 2005: 369; РБЕ, 10, 2000: 1200). Конструиращият елемент *нокѣт* във

фразеологичното съчетание се асоциира с нещо съвсем малко, за което свидетелства и днешният обичаен израз *колкото нокът*. Употребен за детските години на агиографския герой, този израз илюстрира развоя на съчетанието и ясната му връзка с говоримия език. Като синоним Матей Граматик използва и само израза *ѿ млада*.

Примерите могат да бъдат многократно увеличени, а класификационните групи – подведени под различни граматически класификации на субстантивна лексика, глаголи, наречия, фразеологизми, по семантични полета или лингвокултурологични интерпретации по реалии (Мосиенко 2005; Легурска 2014).

В следващите редове ще обособим втората част от статията в изпълнение на задачата да се разгледа фрагментът с едно от чудесата на светеца в оригинал и превод. Освен нагледна илюстрация за проницаемостта на говорими езикови явления в житийната схема, този пасаж е ценен с няколко важни културно-исторически наблюдения. На първо място, от текста на ЖНС се знае, че мюсюлманите в София се опитват да предотвратят възникването на местен нов култ. С цел да не се съхранят най-важните обекти на почитане след смъртта на мъченика, а именно мощите, агаряните изгарят тялото му, както са направили още с Георги Средецки, пострадал в Одрин на 26 март 1437 г. (СБЛ 1986: 306). Съществуването на такава практика в Османската империя по това време се доказва от съдбата на мощите на св. Сава – най-почитания сръбски светец и обединителен център за православните славяни, които биват изгорени и разпилени в Белград на 27 април / 10 май 1594 г. Такава е съдбата и на мощите на св. Николай, разпилени във въздуха и хвърлени в близкия поток. Независимо от това чудеса заради и със застъпничеството на Николай Софийски се случват, защото чудесата са съществена част от парадигмата на християнската святост. Приживе се появява силна градушка, от която остава ледена грамада въпреки слънцето. Непосредствено при изгарянето на мъртвото му тяло се издига дим като огнен стълб към небето, чертаейки пътя на мъченика до мястото на изгорените кости. Християните ги събират и отнасят в същия храм, в който е положено споменатото вече *покривало от червен вълнен плат* с частици от главата на Николай Софийски. Тези свещени обекти, наречени от самия автор на Житието мощи, стават стожер за сплотяване на православната общност. Тя е адресатът на посланието от култа към новомъчениците, който трябва да го съхрани и разпространи. Затова следвайки житийния канон след канонизацията на мъченика, Матей Граматик продължава фабулата с чудодейното изцеление на един юноша чрез водата, в която са измити телесните останки от светеца и с която той бива помазан сякаш с миро:

”И ѿ дѣвство, не закѣсне блѣгть. нѣ въ тѣи чѣ прокѣзѣи ѡное свожажаше се юноша. прокѣзѣи бѣ недоуѣгъ ѿнь дрѣзноуѣ ѿ любвици нарѣци, понѣже бѣ неизрѣченна некаа и неоудобъ вѣрна слышецимъ ѡвѣсти се хѡщеть. свравъ во некѣи лють напашѣ ѿного по възсѣмоу тѣло. и прѣсто ѿ главы дѣже и до нѡгоу и тѡлко ѡко не трѣпѣти ѿноудѣ. нѣ нокѣтми плѣты рѣстрѣзаше. ѡко крѣвѣ исхѡдити ѿ рѣнь многѣ. и не дѣ до сѣго прѣбываше люта ѡна вѣда. нѣ потѡмъ соугрѣвы възрѣщахѣи немѡлѣ елико ихъ величество въ оудѣвленїе и въ стрѣ немѡлѣ възлѡжише зрѣци. ѿвѣ же мѡленши, и ини вѣщѣше. и по мѡле по мѡле великѣе строуѣпы съ мѡлимъ сѣрѣцадѣми вѣвахѣ. и въз конѣць възсѣ тѣло егѡ въз едѣинъ сѣливѣи се строуѣпы (Сырку 1901: 142–143; ЦИАИ 1521, л. 204б–205а; Станимиров 1931: 55), в превод:

И, о чудо! Не закѣсна благодатта, но в този същи час от проказата се освободи юношата. Този недѣг дрѣзнах да нарека проказа, о възлюблени мои, понеже бе неизречимо тежѣк никак си и бе неудобно да го разкрия на слушащите. Някакѣв жесток сѣрбеж бе обхванал цялото тяло на онзи юноша от главата до краката и дотолкова никак не можеше да търпи, че с ноктите си плѣтта чешеше така, че се образуваха множество рани. И не стига че тази беда продължи, ами после се образуваха толкова много пришки, че будеха голямо удивление и страх у тези, които го виждаха – някои малки, а други по-големи, и така малко по малко големите пришки с малките се сраснаха и накрая цялото негово тяло се превърна в един струпей.

Този пасаж е бил интерпретиран в духа на литературните източници, използвани от Матей Граматик. Изказвани са предположения за връзката му с чудесата на царица Теофана и съпруга на византийския император Лъв Мъдри (886–912), култът към която е разпространен в столицата на Второто българско царство. Параклис за нея пише самият Патриарх Евтимий. Тази хипотеза на П. Сирку се отхвърля от С. Райчинов. На свой ред българският изследовател търси аналогии с Житието на Стефан Нови Изповедник, един от сигурните източници, ползвани от софийския книжовник (Райчинов 1983: 5). Със сигурност в символиката на изцелението чрез чудеса и в благодатното въздействие на светите мощи биха се намерили множество аналогии. Начинът, по който Матей Граматик разказва този епизод, обаче, е нагледно доказателство за навлизане на реалното в мистичното, необяснимото, йерофаничното чрез конкретни реалии от човешкия познавателен опит – болестите. Използвани са няколко лексеми за болести и болестни състояния: проказа; свравъ < свръвъ ‘сърбеж, краста, гнойни образувания по тялото’ (Miklosich 1977: 829); строуѣпы ‘струпей, суха кора от рана при проказа и др. кожни болести’ (СтБР 2, 2009: 754) и накрая соугрѣви < соугрѣвъ. Последната лексема е спомената от А. Даскалова като пример за диалектна лексика в синонимна функция на строуѣпы ‘струпей, цирей’ (Даскалова 1993–1994: 300). Възщност соугрѣвъ обозначава болестния симптом обрив по кожата, уртикария, съпроводен със силен сърбеж, изприщване и пъпки (ДА; БЕР 7, 2010: 550; БНМ 2013: 481; Геров 5, 1978: 284; особено сугрѣвица – обрив по кожата като краста в Софийско). Така лексемата става общо название за всякакви кожни заболявания със сходни симптоми

и с праславянска мотивираща основа от водещия семантичен признак *greti > grebti > грети ‘греба, чеша’ (БЕР, 1, 2012: 276–277). В народните обичаи един от начините за лечение е мирото, съответно съществува поверие, че наред с други заболявания, детето може да страда от сугреби, ако попът не използва достатъчно миро. Мироточията са основни целебни практики на мощите в различни жития на светци. В наратива за св. Николай Софийски липсват същински мощи, но осветената вода, в която са измити малкото останали телесни частици от мозъка и теменните му кости, играе същата роля и е като миро, както е казано в текста. Начинът на изразяване на Матей Граматик подсказва, че болестта не е била точно проказа, както обикновено се твърди, макар пасажът да не е включен в превода на ЖНС. Със същата вероятност би могла да бъде едра шарка или някакво друго кожно заболяване. Проказата е библейски, евангелски топос и е пряко обвързана с други евангелски модели на сакрализация, каквито в ЖНС не липсват (уподобяването на мъченика Николай на Христос, доколкото мъчениците за вярата са като *imago Christi*; Пилатовият модел в образа на турския съдия, който не иска върху себе си кръвта на страдалеца, но се подчинява на фанатизираната турска тълпа). Матей Граматик обаче не разкрива точното наименование на болестта, защото то не е от значение толкова, колкото начинът на избавление от страданието чрез еманация на вярата. В културологичен аспект е важно да се подчертае влиянието на религиозния феномен мъченичество за вярата (Бакалова 2016: 51–54), а в лингвистичен – натрупването на значими реалии от познавателния опит на българина от епохата на османското владичество.

Чудото на св. Николай в края на Житието е единственото описано след кончината на агиографския герой, макар на финала на своята *свещена повест* Матей Граматик да загатва и за други чудеса. То отново е синтез на езиковите особености на един забележителен творец на българския език от XVI в. В него се открояват не само битови реалии, но също така съчетания с разговорен характер, сравни по малко по малко ‘малко по малко’. Това доказва още веднъж, че макар да не може да се говори за говоримите и диалектните лексикални норми на българския език като за доминиращи, думи маркери на говоримата реч присъстват в ЖНС. Архаизиращите тенденции са предимно от синтактичен характер. При съвременните компютърни методи за извличане на лексикална информация би било непростимо да не се направи цялостно лексикално изследване на Житието – последен отглас от високите традиции на търновската агиография, но и преход към нови книжовни форми, както неизбежна преоценка за мястото и ролята на неговия автор в българската средновековна литература.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов – Генов 1922:** Ангелов, Б.; М. Генов. *Стара българска литература в примери, преводи и библиография. IX–XVIII в.* София, 1922.
- Бакалова 2016:** Бакалова, Е. *Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност.* София: АИ Проф. Марин Дринов, 2016.
- БЕР:** *Български етимологичен речник.* София: БАН, 1971–.
- БНМ 2013:** Георгиев, М. [съст.]. *Българска народна медицина. Енциклопедия.* София: АИ Проф. Марин Дринов, 2013.
- Буюклиева 2008:** Буюклиева, А. *Житие на Николай Нови Софийски от Матей Граматик в контекста на житийната традиция.* София: Време, 2008.
- Велчева 2010:** Велчева, Б. Славният и нарочит Средец. – *Българска реч*, год. 16, кн. 1–2, 2010, 59–62.
- Геров:** Геров, Н. *Речник на българския език.* Т. 1–5. София: БП, 1975–1978.
- ДА:** Архив на Секцията по българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при Българската академия на науките.
- Даскалова 1993–1994:** Даскалова, А. За българския книжовен език през XVI в. (по данни на Житието на Никола Софийски). – *Български език*, кн. 4, 1993–1994, 289–301.
- Даскалова 1996:** Даскалова, А. Правописът на софийското книжовно средище през XVI в. В: Христова, Б. и др. (ред.). *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в.* София 17–20.X.1994. София: НБКМ, 1996, 449–474.
- Кожухаров 1985:** Кожухаров, С. Тах Андрей – един незабелязан химнописец от XVI в. – *Старобългарска литература*, кн. 18, 1985, 150–160.
- Кожухаров 2004:** Кожухаров, С. Химнографска интерпретация на софийските мъченичества от XVI век. Инок Андрей. Служба за Николай Софийски. В: Кожухаров, С. *Проблеми на старобългарската поезия.* Т. 1. София: ИЦ Боян Пенев, 2004, 259–278.
- Легурска 2014:** Легурска, П. Реалии и превод. – *Дзяло*, год. II, бр. 2, 2014, <www.abcdar.com> (достъп: 22.07.2017).
- Милтенова 2009:** Милтенова, А. Литературата през XVI в. Култовете към новомъчениците. Културно-историческата ситуация. В: Милтенова, А. (съст.). *История на българската средновековна литература.* София: Изток–Запад, 2009, 695–707.
- Мосиенко 2005:** Мосиенко, Л. В. Лингвокултурологическая проблема классификации реалий. – *Вестник ОГУ*, пг 11, 2005, <vestnik.osu.ru/2005_11/24pdf> (достъп: 22.07.2017).
- Нанова 2005:** Нанова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език.* София: Хейзъл, 2005.
- Николов – Герд 2012:** Николов, А. Л.; Герд, П. А. Сырку в България (1878–1879). – *Studia mediaevalia Slavica et Byzantina*, 3. София: ИЦ Боян Пенев, 2012.
- Райкова 2010а:** Райкова, М. Похвална беседа за софийските мъченици. – *Palaeobulgarica*, кн. 1, 2010, 61–94.

- Райкова 2010b:** Райкова, М. За някои лексикални особености на Житие на свети мъченик Николай Софийски и църковноюрдическите текстове. – *Български език*, кн. 2, 2010, 72–85.
- Райчинов 1982a:** Райчинов, С. Софийският книжовен център и Рилският манастир. – *Старобългарска литература*, кн. 11, 1980, 67–79.
- Райчинов 1982b:** Райчинов, С. Научна сесия за Рилския манастир. – *Старобългарска литература*, кн. 12, 1982, 124–126.
- Райчинов 1983:** Райчинов, С. *Матей Граматик – български писател от XVI в.* Дисертация за присъждане на научната степен кандидат на филологическите науки. Научен ръководител проф. Б. Ангелов. София, 1983.
- РБЕ:** *Речник на българския език.* Второ допълнено и преработено издание. Т. 1. А–Б. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2001–.
- СБЛ 1982:** Иванова, К. (съст. и ред.). *Стара българска литература.* Т. 4. *Житиеписни творби.* София: БП 1986, с. 308–376.
- Станимиров 1931:** Станимиров, Ст. *Свети мъченик Николай Нови – Софийски.* София, 1931.
- СтБР 1999, 2009:** *Старобългарски речник.* Т. 1. А–Н; Т. 2. О–У. София: Валентин Траянов, 1999, 2009.
- Сърку 1901:** Сърку, П. *Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV–XVII веках. Житие св. Николая Нового Софийского по единственной рукописи XVI в.* Сб. ОРЯС, 71, nr 2, Санкт-Петербург, 1901.
- Темелски 2000:** Темелски, Хр. *Храмът св. Николай Нови Софийски,* София: Синева, 2000.
- Христова – Караджова – Икономова 1982:** Христова, Б.; Караджова, Д.; Икономова, А. *Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог.* Т. 1. София: НБКМ, 1982.
- Цибранска-Костова 2011:** Цибранска-Костова, М. *Български епитимийник от XV–XVI в.* (Служебник РГБ Григ. № 32, Москва). София: Валентин Траянов, 2011.
- Цибранска-Костова 2016:** Цибранска-Костова, М. Названието за обущарския занаят според Житието на Никола Софийски от Матей Граматик (XVI в.). – *Българска реч*, кн. 1, 2016, 57–65.
- Цибранска-Костова – Билярски 2015:** Цибранска-Костова, М.; Билярски, И. Освещаване на градското пространство: примерът на ръкопис ЦИАИ 1521 и новомъченичеството в София през XVI век. – *Palaeobulgarica*, кн. 3, 2015, 39–60.
- Miklosich 1977:** Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum.* Emendatum auctum. Neudruck der ausgabe, Wien 1862–1865 (reprint 1977).